

Розділ II. Функціональна семантика лексичних одиниць

Розділ II

**ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ
ОДИНИЦЬ**

УДК 808.3

Лариса Азарова
Емілія Сасинович
(Вінниця)

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЄПРИСЛІВНИКОВИХ
ФОРМ**

Статтю присвячено актуальній проблемі визначення семантики дієприслівникових форм. Особливу увагу звернуто на дослідження семантичних груп дієприслівників, що відзначаються типовими відношеннями до дієслова-присудка.

Ключові слова: *категорія, структурно-семантичні особливості, дієприслівникові форми, адвербіалізація, функція.*

The paper considers the issues of participle II semantic determination. Special attention is paid to the research of the participle semantic groups with typical relation to the verbs-predicates.

Key words: *category, structural and semantic peculiarities, forms of participles, adverbilization, function.*

У дослідженні дієприслівника та його функцій в українській мові сучасне мовознавство має вагомий і незаперечний здобуток. Це зумовлено використанням різних підходів, методів та прийомів до їх вивчення у традиційній морфології, а також нових методик їхнього лінгвістичного аналізу. Незважаючи на це дієприслівник залишається однією з недостатньо вивчених категорій слов'янських мов, який продовжує і далі привертати увагу дослідників. У тому і полягає науковий інтерес та актуальність дослідження. Концептуально дослідження пов'язане з науковою програмою "Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності".

Українські лінгвісти трактували дієприслівники за їх морфемним складом, словотвірною структурою і в правописному плані. Історії виникнення дієприслівників присвятили свої праці Л. А. Булаховський, М. Равлюк, С. Д. Нікіфоров, О. О. Потебня, О. С. Істріна, В. І. Борковський та ін. В. М. Русанівський, І. Р. Вихованець розглядали дієприслівник у семантико-граматичному аспекті [10; 2]. Суфіксальне творення дієприслівників у верхньонадборжавських говірках аналізував В. В. Німчук [8]. Функціонування дієприслівникових конструкцій у діалектному мовленні досліджувала Л. К. Лисак [7]. Формально-синтаксичні і семантико-функціональні параметри дієприслівникових зворотів у структурі речення вивчали З. І. Комарова і Є. Є. Федоров [4; 13]. Дієприслівнику в сучасній українській літературній мові, способом й характеру їх зв'язків у реченні присвячені праці Л. М. Коць-Григорчук [5; 6]. У дисертаціях А. Н. Гаркавець, К. В. Тішечкіної розглядаються тенденції розвитку первинно дієприслівника в тюркських мовах на Україні та історія акцентуації дієприслівників української мови [3; 11]. Вищезазначені дослідники вивчали дієприслівник у різних аспектах: логічному, лінгвістичному, зокрема в таких його різновидах, як словотвірний,

граматичний тощо. Серед численних наукових праць особливо вирізняються ті, в яких зроблено спроби уточнити методику дослідження дієприслівника або застосувати нову, ще не апробовану. Питання ж дефініції та функціонування дієприслівників у сучасній мові, типів семантико-синтаксичних відношень ще до кінця не досліджене.

Метою статті є дослідження структурно-семантичних особливостей дієприслівникових форм у мові творів художньої літератури.

Дієприслівник, як і інші форми системи дієслова, означає певний процес. Якщо розрізнення грамем категорії часу в дієслова пов'язане з моментом мовлення, то у дієприслівника часове значення впливає з його стосунку до дії, процесу або стану, виражених дієсловом. Воно залежить від синтаксичного контексту, що витворює значення відносного часу, вимірюваного у величинах, які характерні для прислівникового класу слів. До таких трансформованих часових значень, які ґрунтуються на семантичних відношеннях між дієприслівником і предикатом, вираженим часовими та способовими формами дієслів або інфінітивом, належать обставинні значення одночасності, часової попередності і часової наступності [12, с. 143].

Не всі дієприслівники однаково виражають процес дії і мають різносторонні відношення до дії присудка. Це залежить від семантики і лексичного значення дієприслівника, так і дієслова-присудка. За семантикою, лексичним значенням основи дієприслівники можна поділити на кілька груп, у рамках кожної групи дієприслівники відзначатимуться типовими відношеннями до дієслова-присудка:

1. Дієприслівники, що визначають конкретні фізичні дії предмета: *полючи, викидаючи, забравши, випробовуючи, ущільнивши, розгорнувши* і т.п., наприклад: *Полючи на городі в багатого мужика, вона не хотіла брати грошей, а прохала одсипати пшеничним зерном...* [М. Коцюбинський, с. 20]. *Панас сопів, викидаючи з ями землю, він грався лопатою, як інший виделкою* [В. Яновський, с. 253]. *Випробовуючи у виробничих процесах електротрактор і потрібне для нього обладнання, механізатори виявили за ці роки чимало істотних і дрібних конструкторських недоробок...* [В. Яновський, с. 29]. *Підійшов товариш Данило, на руках несучи немовля, єдине, що в нього зосталося...* [В. Яновський, с. 27]. *Вбігла Гафійка, скватно ховаючи щось за пазуху* [М. Коцюбинський, с. 9]. *Розгорнувши стебло, побачив біля навислої грудки невелике з сіна кубелечко, а в ньому кілька світлобрунатних, засіяних темними краплинами, і ще теплих яєчок* [М. Стельмах, с. 45].

Дієприслівники, що визначають конкретні дії предмета, піддаються заміні на дієслово чи підрядне речення часу. Лише тоді, коли дієприслівник виражає тісний зв'язок дій, що мисляться як один процес, така заміна неможлива без порушення змісту вислову, наприклад: *Ущільнивши строки, бригада закінчує сівбу озимини, внісши у боротьбу за наступний урожай більше, ніж будь-коли, творчості* [М. Коцюбинський, с. 149].

Не піддаються заміні на дієслово чи підрядне речення без порушення структури і змісту вислову дієприслівники, що стоять після сполучника І (й), які поєднують однорідні присудки, наприклад: *Вона поглянула скося на паню й, забравши в оберемок посуду, важкою ходою подалася до кухні* [М. Коцюбинський, с. 151].

2. Другу групу становлять дієприслівники, що визначають існування предмета в певному положенні та рух: *сидячи, стоячи, ставши, зчепившись, обходячи, минаючи, ходячи, наближаючись, розставивши...* і т.п.: *Це було все, що бачили іноземні капітани, наближаючись до цих берегів* [О. Гончар, с. 9]. *В кухні на столі стояв потухлий уже самовар, а Зінька мила склянки, стоячи проти вікна* [А. Головка, с. 61].

Дієприслівники, що визначають рух при дієсловах-присудках зі значенням сприймання, можуть замінюватися дієсловом чи підрядним реченням часу. Дієприслівник, що визначає існування предмета в певному положенні, адвербіалізується більшою мірою і не піддається такій заміні, наприклад: *...Ластівки не летять у вирій, а, зчепившись ніжками, зимують на дні моря, ріки чи криниці* [В. Яновський, с. 257]. *...Хлопці шукали його, сидючи під водою, і потім виринали на поверхню* [В. Яновський, с. 278]. *Прадід Данило сміється, ставши на місці посеред двору...* [В. Яновський, с. 259].

Часто при дієсловах-присудках, що виражають перебування предмета в певному положенні,

Розділ II. Функціональна семантика лексичних одиниць

виступають дієприслівники доконаного виду, що визначають результат дії, а не її процес, наприклад: *Чубенко стояв із сотнею, розставивши бійців фронтом до села* І [В. Яновський, с. 292]. Такого типу дієприслівники теж адвербіалізуються настільки, що не піддаються заміні на дієслово чи підрядне обставинне речення.

Якщо дієприслівник зі значенням руху утворює дієприслівниковий зворот із виявом І просторового відношення, то до відтінку часового зв'язку дій дієприслівника і дієслова-присудка приєднується відтінок просторового уточнення прояву дії присудка, наприклад:

Ще не доходячи кварталів кілька, побачили, що наїзд великий [А. Головка, с. 201]. *То дарма, І що собі заробили болячку, по токах чужих ходячи, зате он кому повні винбарі зерном І поналивали* [А. Головка, с. 9]. *І, обходячи берегом Олешки..., побачили двох партизанів товариша Шведа* [В. Яновський, с. 275]. *Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, напівприкриті молодими бур'янами, зникли трухляві жолоби і чорні діри - вікна, з яких немов щось виглядало, - Андрій згадував колишнє* [М. Коцюбинський, с. 5].

Коли ж дієприслівник не обтяжений просторовими відношеннями, виявляється лише часова співвідносність дій, наприклад: *Минаючи, поздоровкався і жінка сказала...* [А. Головка, с. 15].

3. В окрему групу можна виділити дієприслівники, що називають дію мовлення: *мовлячи, кажучи, розказуючи*. Дієприслівники, що виражають процес мовлення, часто вживаються у прямій мові, як правило, ці

дієприслівники можуть бути замінені дієсловом чи підрядним обставинним реченням, наприклад: *Далі з'являвся голубий ряст, а прадід Вр сні наказував зірвати його швиденько і топтати, приказуючи...* [В. Яновський, с. 257]. *Варчук і І дог Денисенко, стиха перемовляючись, вилазять на бричку...* [М. Стельмах, с. 45]. *І вбив би, так*

жінка кинулась в ноги йому, називаючи його милостивцем і синочком... [М. Стельмах, с. 4]. *І Розповіши, що він робитиме, Данино знову сів до шаланди з своїми бійцями...* [В. Яновський, І с. 273]. *Прокіп блідий, аж зчорнілий, од вітру валиться та все вилежується, а стара Кандзюбиха мало не плаче, розказуючи, як ледве-ледве очистили сина од нужі* [М. Коцюбинський, с. 24].

З огляду на те, що дієприслівники, які виражають внутрішні, інтелектуальні дії і І процеси сприймання, майже не піддаються заміні на дієслово чи підрядне обставинне І речення, їх теж слід виділити в окрему групу, наприклад: *Той підживав і, ще ждучи, сміявся І вже чогось* [А. Головка, с. 131].

Дієприслівники, що виражають внутрішні, інтелектуальні дії, часто вживаються при дієсловах-присудках мовлення, наприклад: - Ти дивись, як вірно, - неждано промовив і І зітхнув Тимофій, увесь увійшовши у спів [М. Стельмах, с. 26]. *Та може в цьому році І скрутимо його, - дивуючись мові Тимофія, відповів Мирошніченко* [М. Стельмах, с. 26]. *І Мирон присів, ніяково подивився на Олександра, перехопив його колючий погляд і, Я виправдуючись, зашепотів* [М. Стельмах, с. 22].

Окремо групуються дієприслівники, що виражають внутрішній стан предмета: *підпивши, поснідавши, не ївши*. У складі цієї групи, частіше ніж в інших, трапляються форми І зворотні: *похнюпившись, не розгубившись, розпалившись і т.д.: Бувало, підпивши, Свирид І похитає головою, стукне кулаком по столі і дасть волю своїм почуттям* [М. Стельмах, с. 27]. *Не поснідавши, за дядьків мішок не берись!* [О. Гончар, с. 12]. *Кепельдудка, не І розгубившись, шкварить польку-кокотку, і оркестр за працею забуває страх...* І [В. Яновський, с. 270]. *І в роботу, і в дозвілля, на панських ланах і на своїх горьованих, І натцесерце і попоївши, після голодної зими - дівчата співають і славлять весну...* [В. Яновський, с. 259]. *Люди слухають, похнюпившись* [П. Мирний, с. 86]. *Інша мачуха Ц здержує руку над пасинком, а Мотря, розпалившись, не вміла здержувати над рідним сином № ці* [П. Мирний, с. 52].

Дієприслівники, що визначають внутрішній стан предмета, як правило, теж не піддаються заміні на іншу форму дієслова без порушення змісту вислову. Однак ті дієприслівникові звороти, у складі яких виступають займенники *сам, сама, собі*, можуть співвідноситися за змістом із

відповідними формами дієслова:

- *Ну їй наговорили ви одразу, -*

докірливо похитує головою

Погиба, ледве стримуючи себе.

[М. Стельмах, с. 65];

Ну їй наговорили ви одразу, -

докірливо похитує головою Погиба,

ледве стримує себе.

Марійка покійно виходить з палацу і на веранді мало не обіймає Мірошниченка, сама не помічаючи цього [П. Мирний, с. 23]. *Прислухались і, не вірячи самі собі, одхиличи сінешині двері або висували голови за поріг* [М. Коцюбинський, с. 75].

При визначенні конкретної фізичної дії, процесу мовлення дієприслівники характеризують їх як додаткові, другорядні, такі, що відсунуті на задній план порівняно з іншою дією предмета, названою у присудку. Із вживанням таких дієприслівників встановлюється обставинна залежність між діями предмета і стилістично виділяються основні на фоні другорядних. У семантиці дієприслівників порівняно із семантикою інших дієслівних форм виявляється відтінок обставинного відношення, взаємозв'язку між діями і станами предмета. Вияв обставинних відношень між діями - факт адвербіалізації, але у злитті з лексичним значенням конкретної дії, процесу мовлення він не веде до такої адвербіалізації форми, що усувала б співвідносність і стилістичну відповідність дієприслівників з іншими предикативними формами дієслова. Дієприслівнику властиві два ступені адвербіалізації. Перший ступінь засвідчує набуття незмінності й збереження синтаксичних зв'язків вихідного дієслова, а другий пов'язаний із втратою дієприслівника його сполучувальних можливостей, здатності поєднуватися із залежними словами, пор.: *Стоячи над урвищем, він думав глибоку думу. Він умирає стоячи, як умирають у легендах* [12, с. 144].

Значення обставинного відношення до іншої дії предмета виявляється доповнюючим, супровідним, що дає можливість створити своєрідний граматичний прийом для вираження обставинної перспективи дій, які в сукупності характеризують діяльність суб'єкта-предмета. Водночас у дієприслівниках зі значенням внутрішньої дії, емоції, стану, відтінок обставинного відношення адвербіалізує форму в значно більшій мірі, перетворюючи її в обставину прояву іншої дії предмета.

Дієприслівники вживаються в реченні, як правило, у сполученні з дієсловом- присудком, хоч у ряді випадків спостерігається і відсутність дієслова-присудка, що підкреслюється паузою, наприклад: *Збоку дивлячись - Христя не наймичка, а дочка рідна* Ці. Мирний, с. 80].

Іноді трапляються випадки вживання дієприслівників у реченні з пропущеним дієсловом-присудком, що легко домислюється з контексту, наприклад: *І знов мені зваги в душі прибуло, і знов я за діло, підвівши чоло* [Леся Українка, с. 11]. У цьому випадку домислюється пропущений присудок "берусь": *знов я берусь за діло, підвівши чоло*". У реченні "*Поставивши тарілки, по чарці горілки*", у мисленні мовців реконструюється дієслово-присудок "налємо", "вип'ємо" [М. Номис, с. 225]. У тексті - "*Повз волость проходячи... Да, сільрада тепер це, бо район у Щербанівці*" відновлюється з контексту присудок "думає" [А. Головка, с. 13]. У драматичних творах, також в авторських ремарках, при назві дійової особи вживаються дієприслівники при домислюванні ситуаційного присудка, наприклад: *Наталка (заплакавши). Що ти мені згадав* [І. Котляревський, с. 167]. *Терпилиха (побачивши Петра). Ох, мені лихо* [І. Котляревський, с. 172].

Отже, в українській мові дієприслівник означає дію, пов'язану з дією присудка. У самій формі дієприслівника виражені часові відношення між діями, а при вживанні в реченні ці часові відношення супроводяться додатковими відтінками логічних обставинних відношень, що виявляються між реально здійснюваними діями.

Рад мовознавців зближують дієприслівники з прислівниками. Так, наприклад, О. Потебня на основі обставинних відношень і морфологічної незмінності включав дієприслівники в розряд прислівників. “Займенникові прислівники, - писав він, - рівнозначні дієприслівникам і прислівникам від інших якісних (незайменникових слів). Ці слова такі ж речові, як верста і т.п. Втрата відмінюваності не зв'язана в них зі зниканням спеціального значення, як в прийменниках і сполучниках, а є тільки засобом визначення категорії прислівників” [9, с. 26-27]. Такому зближенню дієприслівників із прислівниками, в першу чергу, протистоїть семантика дієприслівникових форм. Крім того, дієприслівник залишається в системі дієслівних форм через наявність у ньому дієслівних категорій виду і стану, виразно виявлену властивість дієслівного керування. Пор.: “Відмінна від прислівника синтаксична риса дієприслівника та, що він зберігає всі особливості керування того дієслова, від якого він утворений... Ця риса споріднює його з дієсловом” [9, с. 125].

За виявленням обставинних відношень до дії дієслова-присудка, крім основного значення дії, дієприслівники зближуються з прислівниками. Вказуючи на зближення дієприслівників з прислівниками, Л.В. Щерба рішуче обстоює дієслівну природу дієприслівників: “Що стосується дієприслівників, то вони, звичайно, становлять різко відокремлену групу. По суті, це справжні дієслівні форми, у своїй функції лише дещо зближені з прислівниками. Формально вони об'єднуються з цими останніми віднесеністю до дієслова і ніби відсутністю узгодження з ним (у дійсності вони повинні в російській мові мати спільну особу, хоч зовні це нічим не виражається)” [14, с. 15].

Отже, погоджуючись із висловленням Л. В. Щерби про природу дієприслівника, ми говоримо про семантику дієприслівників, у першу чергу, як про семантику дієслівних форм, що мають властиві дієслову і свої специфічні граматичні значення. Категорія дієприслівників відображає розвиток системи дієслова, збагачуючи його можливості семантично, формально, синтаксично. Але, враховуючи зближення дієприслівників з прислівниками на основі морфологічної незмінності форм та вияву у контекстному вживанні логічних обставинних відношень до присудка, можна розглядати дієприслівник як гібридну дієслівно-прислівникову категорію, якій притаманні ознаки дієслова і прислівника [1]. На основі дослідження вживання дієприслівників у мові творів художньої літератури шляхом зіставлення конструкцій встановлюються основні типи відношень дієприслівника до оточуючих слів у реченні, стає ясним характер семантичних зв'язків дієприслівника з іншими словами в реченні. Категорія дієприслівників широко вживана в сучасній українській мові. Вона сприяє більш повному, глибокому, точному і розчленованому вираженню думки і є матеріалом для подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азарова Л. Є., Сасинович Е. С. Дієприслівники в українській мові: статус, функціонування. - Вінниця, 2005. - 125 с.
2. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. - К., 1988. - 256 с.
3. Гаркавець А. Н. Тенденції розвитку первинного дієприслівника в тюркських мовах на Україні // Мовознавство. - 1985. - № 1. - С. 50-58.
4. Комарова З.І. Формально-синтаксичні і семантико-функціональні параметри дієприслівникових зворотів у структурі речення: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. -К., 2003.-22 с.
5. Коць-Григорчук Л. М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові. - К., 1964. - 180 с.
6. Коць-Григорчук Л. М. Український діалектний простір в оцінці лінгвогеографії. - Львів, 2001. -180 с.
7. ЛисакЛ. К. Функціонування дієприслівникових конструкцій у діалектному мовленні. - Краматорськ: ДДМА, 2003. - С. 86-92.
8. Німчук В. В. Суфіксальне творення дієслів, дієприслівників у верхньонадборжавських говірках // Дослідження з мовознавства. - К.: Вид-во АН УРСР, 1962. - С. 120-139.
9. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. - М: Просвещение, 1985. -319 с.

Розділ II. Функціональна семантика лексичних одиниць

10. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. - К., 1978. - 180 с.
11. Тішечкіна К. В. Історія акцентуації дієприслівників української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. - К., 2006. - 20 с.
12. Українська мова. Енциклопедія. - К., 2000. - 750 с.
13. Федоров Є. Є. Обробка дієприкметникових і дієприслівникових зворотів для алгоритму синтаксичного аналізу речення // Искусственный интеллект. - 2002. - № 4. - С. 15-21.
14. Щерба Л. В. О частях речи в русском языке. - "Русская речь". Серия И. - Л., 1958. - 73 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Головка А. В. Твори: в 2-х т. - К.: Наукова думка, 1986 - 576 с.
2. Гончар О. Т. Твори в 6-ти томах. - К.: Дніпро, 1978. - 502 с.
3. Котляревський І. П. Твори. - К.: Дніпро, 1980. - 311 с.
4. Коцюбинський М. М. Вибрані твори.-К.: Дніпро, 1974.-510 с.
5. Коцюбинський М. М. Твори в 3-х томах. - К.: Дніпро, 1979.-Т.2. -287 с.
6. Леся Українка. Вибрані твори. Поезії. Поєми. Драматичні твори. - К., 1974. - 632 с.
7. Номис М. Українські приказки, прислів'я і т. інше. - К., 1864. - 181 с.
8. Панас Мирний. Твори в 2-х томах. - К.: Дніпро, 1985. - Т. 2. - 552 с.
9. Стельмах М. А. Великі перелоги. - К., 1951. - 203 с.
10. Стельмах М. А. Кров людська - не водиця. - К., 1957. - 662 с.
11. Яновський Ю.І. Твори в 5-ти томах. - К.: Дніпро, 1983. - Т. 4. - 358 с.